

Пенькова О.І. Духовні цінності школярів як регулятор сімейної взаємодії. Проблеми загальної та педагогічної психології / Зб. наук праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред.. С.Д. Максименка. Т. XIII, част. 4. – К., 2011. – С. 260 -267.

УДК 316.447

Олена Іванівна Пенькова

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ ШКОЛЯРІВ ЯК РЕГУЛЯТОР СІМЕЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Постановка проблеми. Потреба у дослідженні духовних сімейних цінностей підлітків та юнаків є вельми актуальною, оскільки саме в цей період у дітей відбуваються інтенсивні гормональні і тілесні зміни, розвиваються когнітивна і емоційна сфери психіки, реконструюються взаємини з батьками і ровесниками, формується Я-ідентичність, здійснюється довільна регуляція поведінки тощо.

Про необхідність дослідження цього питання висловлюються психологи, педагоги, батьки, громадськість та ін. Описуючи стан освітньо-виховної роботи у навчальних закладах, Фельдштейн Д.І. зазначає: «У нашому суспільстві склалась якісно нова картина – не просто відкинуті всі ідеали, але й відсутні значущі суспільні сили, які б відповідально утверджували нові норми, принципи, що викликають довіру у людей... Позиція дорослої спільноти по відношенню до дитинства характеризується таким чином. Уже п'ять-сім років потому дорослі загалом втратили контакти з дітьми – їм було ніколи, не до них. Батьківська турбота виявилась в тому, щоб одягти, нагодувати, влаштувати до престижної школи, хорошого гуртка, тобто турбота здійснювалась на споживацькому рівні. Духовна частина віддавалась школі, яка по суті багато років не контролювалась суспільством. Сьогодні позиція дорослих відзначається відчуженістю і безпорадністю: з одного боку, батьки, вчителі розводять руками, мовляв, нічого не можна з дітьми зробити, з іншого – дітям стало все дозволено. Це не значить, звичайно, що сьогодні у нас нема сімей, де виявляється багатогранна турбота про дітей. Зрозуміло, є багато ентузіастів. Дорослі – не однорідна група. Але загалом у соціумі відсутня ефективно діюча

«решітка» моральних норм, які встановлюються дорослою спільнотою відносно дитинства» [5, с. 345].

У багатьох психологічних дослідженнях [Божович Л.І. (1), Боришевський М.Й. (2), Фельдштейн Д.І. (5), Харламенкова Н.Є. (6)] підлітковий вік характеризується наявністю суперечливих тенденцій соціального та особистісного розвитку індивіда.

Божович Л.І. стверджує, що «...криза підліткового віку пов'язана з виникненням у цей період нового рівня самосвідомості, характерною рисою якого є поява у підлітка здатності і потреби пізнати самого себе як особистість... Це викликає у нього прагнення до самоствердження, самовираження (тобто прагнення виявити себе у тих якостях особистості, які він вважає цінними) і самовиховання. Депривація зазначених вище потреб і складає основу кризи підліткового віку» [1, с. 136].

Підлітковий вік, - зауважує Харламенкова Н.Є., - передбачає пошук шляхів уникнення батьківської опіки. Іноді помилково думають, що підліток відмовляється від батьківських порад, оскільки не має в них потреби. Насправді це не так. Не зважаючи на зменшення впливу сім'ї і відчуження від неї, підлітку просто необхідно отримувати зворотній зв'язок саме від дорослих людей: збереження таких контактів забезпечує більш швидкий процес адаптації підлітка до дорослого життя, надає підтримку при необхідності прийняття і розв'язання складних проблем, захищає від ризикованих кроків. [6, с.116].

Не випадково, що, з одного боку, для цього вікового періоду показовими є такі негативні прояви як дисгармонійність особистості, згортання або зміна інтересів, а також протестний характер поведінки стосовно дорослих. З іншого боку, цей період вирізняється великою кількістю позитивних характеристик: зростає самостійність, більш різноманітними та змістовними стають взаємини з ровесниками і дорослими, значно розширюється, істотно змінюється сфера діяльності підлітка, розвивається відповідальне ставлення до себе та до інших людей. Разом з тим, це - найвідповідальніший період, бо тут закладаються

основи моральності, формуються соціальні настанови, ставлення до себе, до інших людей, до суспільства загалом.

Актуальною і сьогодні залишається думка Сухомлинського В.О.: «Підлітковий вік – це надзвичайно важливий період становлення громадянина, період, коли світ турбот, тривог, хвилювань і сподівань Батьківщини входить у людське серце особливо бурхливо і яскраво. І від того, що саме увійде в серце дітей у цей період, залежить, якими людьми стануть вони». [4, с. 29].

Подібні суперечливі тенденції соціального та особистісного становлення певною мірою зберігаються і в юнацькому віці. Як засвідчують психолого-педагогічні дослідження, проблему юності необхідно розв'язувати комплексно з урахуванням як внутрішніх, так і зовнішніх закономірностей розвитку. Так, Кон І.С. зазначає: «Юність – завершальний етап первинної соціалізації. Це ставить перед школою три взаємопов'язаних завдання. Школа має підготувати старшокласника, по-перше, до праці, по-друге, до сімейного життя, і, по-третє, до суспільно-політичної діяльності, до виконання громадянських обов'язків. Жодне з цих завдань не може бути розв'язане окремо від інших. Комплексний підхід до виховання означає нерозривну єдність ідейно-політичного, трудового і морального виховання, до того ж з усіма цими питаннями школа працює не одна, а у співдружності з іншими громадськими інститутами». [3, с. 359].

Важливе місце у вихованні духовності особистості посідає сім'я, бо саме тут дитина долучається до усіх життєво важливих видів діяльності: інтелектуально-пізнавальної; трудової; громадської; художньо-творчої; ігрової тощо. Система чинників, які впливають на дитину, складна, динамічна. Багато тут залежить від індивідуальних, суб'єктивних або ж випадкових умов.

Побудова експерименту і обговорення результатів. Духовна сфера суспільства – це не лише сума існуючих цінностей, а й активна життєдіяльність, яка вимагає більш детального аналізу її складових. В науковій літературі представлені різні думки щодо структури духовної сфери. В одному випадку процес її розвитку і функціонування розглядається крізь призму форм суспільної свідомості, в іншому – через духовні потреби, духовне спілкування

або ж через духовну життєдіяльність людей. Підставою для визначення структурних елементів духовності є те, що всі вони мають досить чіткі критерії свого виокремлення: мета, засоби її досягнення, об'єкт і суб'єкт, матеріальне забезпечення і кінцевий результат.

Характеристику структурних елементів духовності доцільно розпочати з аналізу ідеологічної діяльності. Вона надає якісної визначеності всім іншим структурним елементам духовної сфери, зумовлює спрямованість розвитку духовних процесів і явищ, що відбуваються в житті суспільства, сім'ї, особистості.

Важливе значення має такий чинник впливу на духовність як масова інформація. В її завдання входить забезпечення населення відомостями, новинами, якими воно певною мірою керується у своїй трудовій і ідейно-політичній діяльності. Ця інформація передається і використовується завдяки пресі, радіо, телебаченню, масово-політичній роботі тощо. Суттєвими особливостями масової інформації в сучасних умовах є багатогранність, оперативність, дохідливість, злободенність, врахування потреб і інтересів різних верств населення.

Важливим структурним компонентом духовності є наука, яка визначає ступінь розвиненості інтелектуального потенціалу країни. Особливо актуальною в наш час стала практична спрямованість суспільних наук, їх реальна участь у соціальних та економічних процесах.

І, нарешті, вагомим компонентом духовності можна вважати культуру. Її суспільна роль – багатопланова: вона частково виконує функції виховання, частково – засобів масової інформації. Культура народу – яскравий показник його духовного і інтелектуального багатства. Вона є осередком духовних цінностей, духовних можливостей суспільства, концентрацією творчих засад в особистості. Важливу роль у цій сфері відіграють література і мистецтво. Вони спрямовані на розвиток художньої культури, на формування моральної свідомості і загалом впливають на духовне життя суспільства.

Формування духовної особистості здійснюється за допомогою виховання

і навчання – єдиного взаємопов'язаного процесу.

Виховання відіграє в духовній сфері важливу роль. Його завдання можна класифікувати за такими напрямками: формування наукового світогляду; виховання свідомого ставлення до навчання, розвиток пізнавальної активності й культури розумової праці; виховання політичної свідомості; виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії; виховання моральності і культури поведінки; формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності; виховання естетичної культури і розвиток художніх здібностей тощо.

Навчання забезпечує процес засвоєння знань в дошкільних дитячих установах, в середніх і вищих учбових закладах, в сім'ї. Цей процес супроводжується посиленням ідейної спрямованості усіх інших форм навчання, формуванням наукового світогляду, постійним оновленням загальнонаукових і професійних знань.

Всі системні елементи духовності об'єднані в єдине ціле і беруть участь у духовному житті країни, впливаючи на розвиток інтелектуального рівня суспільства, ступінь його духовної зрілості та культури.

Методологічною базою дослідження стали положення, розроблені Боришевським М.Й., який розглядає розвиток духовності як процес, що зумовлюється соціальними впливами на особистість, яка завдяки притаманній їй самоактивності здатна трансформувати ці впливи, поступово виробляючи власне концептуальне розуміння й ставлення до сутності життя, життєвих цілей і на їх основі визначати власний життєвий шлях, реалізуючи найважливіші духовні цінності.

Наше дослідження здійснювалося у два етапи: на першому етапі вивчався взаємозв'язок між духовною спрямованістю підлітків та сімейно-родинними ціннісними орієнтаціями. Мета другого етапу роботи полягала у дослідженні змісту системи родинних ціннісних орієнтацій, що сприяють розвитку духовності старшокласників та таких, що гальмують цей процес.

Для реалізації поставлених завдань використовувались такі методи:

теоретичний аналіз та узагальнення наукових даних з проблеми дослідження, спостереження, бесіди з учнями та їх батьками, анкети, твори на задану тему тощо.

З метою з'ясування духовної спрямованості сімейно-родинних ціннісних орієнтацій ми застосували анкету, у якій просили школярів (N = 100) і їх батьків (N = 100) прорангувати за ступенем значущості список із п'ятнадцяти пунктів, що включають перелік цінностей різних сфер духовного життя людини, а саме: інформаційної, наукової і культурної. Досліджувані – учні 7 – 11 класів СЗШ № 184 м. Києва.

Результати дослідження дають змогу констатувати наступне: підлітки так само, як і їх батьки диференційовано підходять до змісту духовних цінностей. Рівень оцінки залежить не лише від змісту, що визначає дану цінність, а й від того, як досліджувані до неї ставляться. Так, перші місця вони віддають таким якостям як: національна свідомість і історична пам'ять. Також виявлено однорідність показників за наступними параметрами: стійкі патріотичні почуття, уміння самостійно здобувати знання, готовність до практичного застосування знань та вмінь, виховання творчого ставлення до праці.

Аналіз результатів експерименту дозволяє виявити таку ієрархію пріоритетів у духовних цінностях підлітків: прагнення розвивати пізнавальні інтереси, здібності і творчу активність при опануванні знань; уміння діяти у відповідності з власними переконаннями, потреба брати участь у житті країни; виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії.

Батьки ж віддають перевагу іншим цінностям: негативне ставлення до нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів; формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності. Слід підкреслити, що як підліткам, так і батькам притаманна низька зацікавленість політикою.

Наші дані свідчать, що у свідомості досліджуваних домінують цінності, зумовлені матеріальними чинниками. Соціальний статус сім'ї, щоденна боротьба з матеріальними і побутовими нестатками розкривають мало можливостей для становлення духовності в її високому розумінні. Недостатній культурний

розвиток того оточення, в якому формується підліток, зумовлює суперечності, що перешкоджають вихованню духовності. Ідейно-моральна атмосфера сім'ї не є цілісною, вона буває неоднорідною, а в деяких своїх елементах – суперечливою.

Перейдемо до розгляду результатів другого етапу дослідження, мета якого полягала у з'ясуванні взаємозв'язків між духовною спрямованістю старшокласників та сімейно-родинними ціннісними орієнтаціями, у розкритті психологічних чинників, що зумовлюють цей зв'язок.

Результати анкетування свідчать, що наші досліджувані, так само, як і підлітки, диференційовано підходять до аналізу духовних цінностей. Слід констатувати, що отримані дані розкривають певний взаємозв'язок між відповідями старшокласників і їх батьків. Ієрархія їх ставлень до духовності характеризується тим, що головними цінностями вони вважають такі: національна свідомість; вміння керуватися духовно-естетичними принципами у власній поведінці; уміння самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з найновішими досягненнями науки і техніки; прагнення розвивати пізнавальні інтереси, здібності і творчу активність при опануванні знань.

Необхідно зауважити, що так само одностайно наші досліджувані визначились з останніми місцями, куди віднесли наступні цінності: уміння діяти у відповідності з власними переконаннями, потреба брати участь в житті країни; стійкі патріотичні почуття, дієва налаштованість на реальні справи, в яких реалізується почуття громадянського обов'язку; усвідомлення належності до національної спільноти; негативне ставлення до нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів; потреба опановувати політичні знання.

Як бачимо, зазначені феномени впливають на різні структурні компоненти духовних цінностей неоднаково. Ціннісну єдність визначають у більшій мірі науково-пізнавальна та духовно-естетична спрямованість. Роль цих факторів для учнів і їх батьків важко переоцінити. Науково-пізнавальна цінність – це потреба в знаннях, в освіті, в науці тощо; духовно-естетична – потреба у видовищах, музиці, живописі, в художньому слові – що для старшого шкільного віку є найбільш актуальним. Адже саме у цьому віці соціальні

спрямування юнаків носять яскраво виражений характер пошуку індивідуальних шляхів у житті, власних форм соціального ствердження. Більшість батьків теж неодмінною умовою успішного життя своїх дітей вважають освіту, престижну професію, яку неможливо отримати без необхідних здібностей і знань. Отже, як засвідчили результати анкетування, під поняттям «духовність» досліджувані розуміють соціально-значущі ідеали, культурно-естетичні цінності.

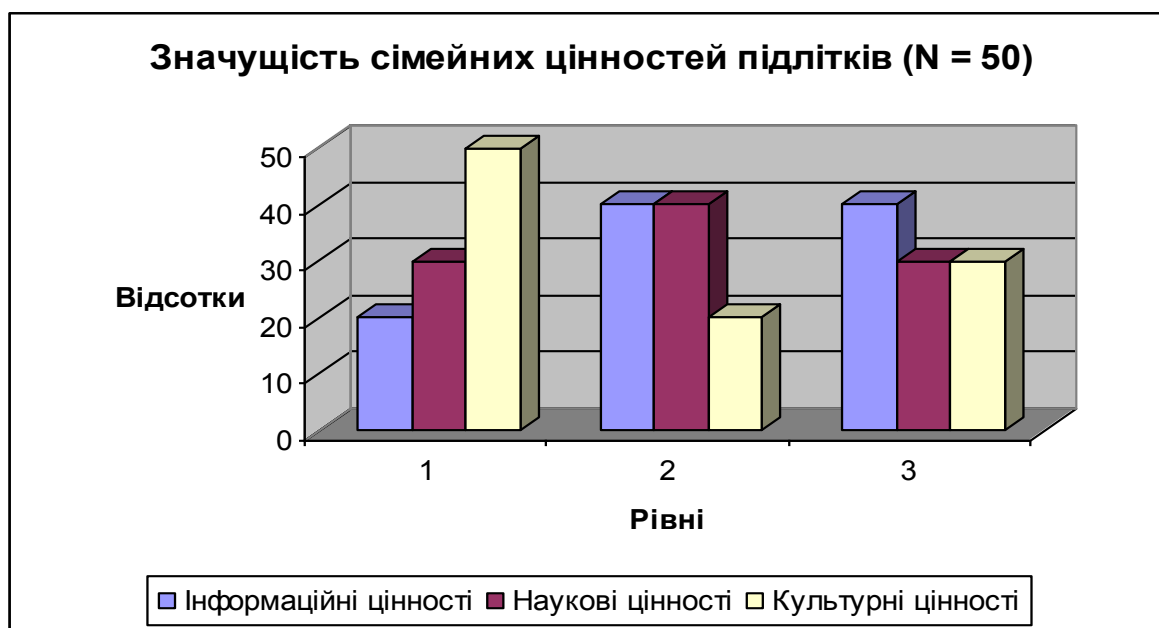
Варто підкреслити, що ідеологічна спрямованість кожної сім'ї виявляється дещо специфічно і залежить від багатьох факторів, в тому числі: матеріальних, культурних, громадянських тощо. Як показало наше дослідження, цілісна єдність визначається науково-пізнавальною та культурно-естетичною спрямованістю духовних цінностей. Що ж стосується інформаційних цінностей, то учні віддають їм належне, згадуючи, що всі члени сім'ї щоденно цікавляться телевізійними новинами, читають газети та журнали, але ця обставина не сприяла виокремленню цього показника як провідного у становленні духовності сім'ї.

З метою визначення місця інформаційних, наукових і культурних цінностей у сімейній взаємодії, ми застосували контент-аналіз учнівських творів на тему: «Духовні цінності моєї сім'ї». Одержані результати представлені на малюнках 1 і 2.

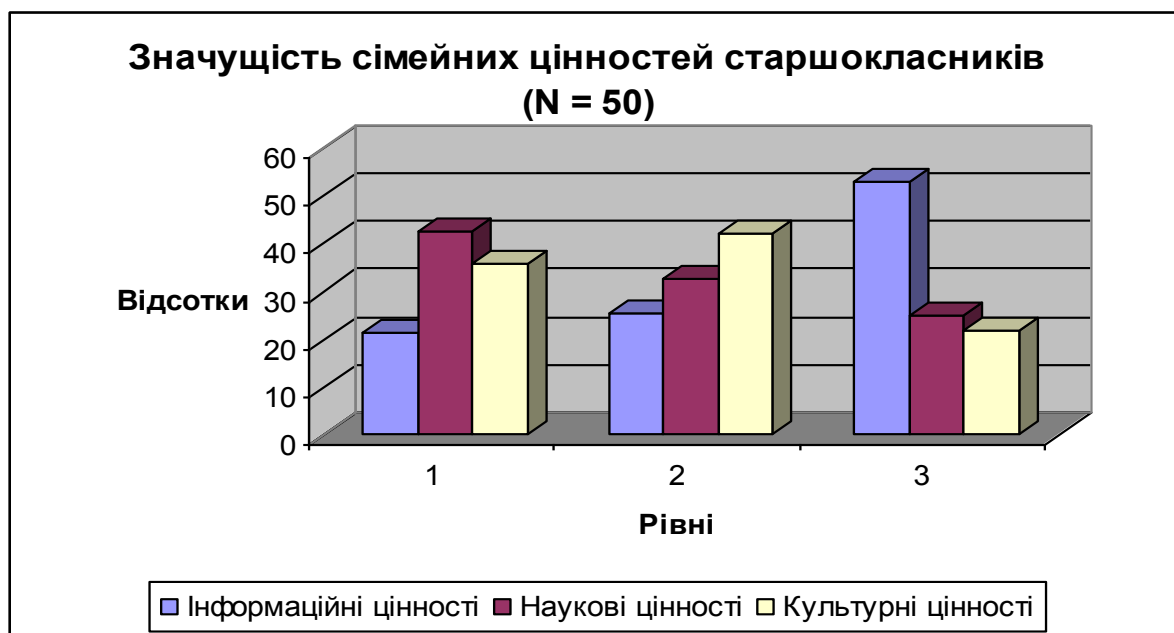
Аналіз результатів показав, що підлітки перше місце віддають культурним цінностям (50%), для 30% учнів значущими цінностями є наукові і 20% школярів віддають перевагу інформаційним цінностям. Що стосується старшокласників, то 45,5% вважають пріоритетними – наукові цінності, 36% обирають культурні цінності і лише 21,5% вважають інформаційні цінності найбільш впливовими у духовному становленні сім'ї.

Батьки відіграють значну роль у формуванні духовних цінностей підлітків і старшокласників. Безперечно, що структурна ієрархія духовних цінностей зумовлює спрямованість сімейної взаємодії. У сім'ях, де спостерігається активна, стійка позиція згідно духовних норм – добре

налагоджені стосунки батьків і дітей у різних видах діяльності: інформаційній, науковій та культурній. Ця взаємодія відзначається здатністю знаходити спільне розв'язання проблем, що виникають у сімейному житті.

Мал. 1. Значущість сімейних цінностей підлітків

Мал. 2. Значущість сімейних цінностей старшокласників

Таким сім'ям властива і конативна єдність, яка спрямована на забезпечення родинного добробуту, активізацію вольових зусиль та подолання труднощів, що перешкоджають досягненню бажаних для сім'ї результатів. Стиль взаємодії

у таких сім'ях стимулює позитивні мотиви учбово-пізнавальної і практичної діяльності, заохочує самостійність та ініціативу. Вимогливість батьків поєднана з розумним контролем та свідомим самоконтролем дітей. Єдино прийнятною формою сімейної взаємодії є співробітництво і взаємодопомога. Сім'я здатна впливати на кожного із своїх членів, активізувати їх духовний потенціал. Таким батькам властива активна педагогічна позиція.

У сім'ях із нестійкою позицією щодо духовних цінностей спостерігається неузгодженість орієнтацій. Не дивлячись на це, міжособистісна взаємодія будується на основі позитивних емоційних контактів, взаємній прихильності та повазі. В організації інформаційної, наукової, культурної діяльності існує намагання враховувати потреби, запити, інтереси і уподобання усіх членів сім'ї, але відповідальність за виконання усіх справ розподіляється нерівномірно. Виховне навантаження несе хтось один з батьків, переважно мати. Такі сім'ї характеризуються активною, хоча й не завжди педагогічно виваженою позицією.

І, нарешті, у сім'ях з несприятливою внутрішньосімейною взаємодією в змісті і структурі ціннісних орієнтацій домінуючими є такі, що відображають негативну соціально-духовну спрямованість. У таких сім'ях свідомо культивується виховання індивідуалізму, егоїзму, формується споживацька позиція стосовно навколишнього соціуму. Як правило, це – так звані проблемні сім'ї, яким притаманні розлад подружніх стосунків, конфлікти, матеріально-побутові проблеми, негативне ставлення до суспільно-духовних цінностей і т.ін.. Внутрішньосімейна взаємодія – жорстка. Потреба дитини в психологічному захисті майже не реалізується. Педагогічна позиція батьків є пасивною або взагалі відсутня. Відповідальність за виховання дітей цілком перекладається на школу та інші соціальні інститути.

Висновки. Таким чином, система духовних цінностей школярів пов'язана з науково-пізнавальними, культурно-естетичними та інформаційними перетвореннями у суспільстві і відображає стан їх потребово-мотиваційної сфери, емоційних почуттів, принципів поведінки. Важливу роль у цьому

процесі відіграють батьки. Вся система цінностей, настановлень потреб та мотивів сім'ї орієнтована на реальні можливості її життєдіяльності і багато в чому визначається умовами життя. Провідне місце серед таких умов посідають сімейні взаємостосунки, що детерміновані характером батьківських позицій, почуттів, ставлень та очікувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: Монографія. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
3. Кон И.С. Психология старшеклассника / Хрестоматия по возрастной психологии. – М., 2003. – С. 355 – 364.
4. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К., 1978, - 263 с.
5. Фельдштейн Д.И. Психология современного подростка. – М., 1987. – 240 с.
6. Харламенкова Н.Е. Самоутверждение подростка. – М., 2007. – 384 с.

Резюме

У статті розкрита психологічна сутність духовних цінностей підлітків та старшокласників. В результаті проведеного дослідження виокремлені фактори, що впливають на розвиток духовності, представлена характеристика структурних елементів духовної сфери, розроблена методика, за допомогою якої стала можлива реалізація поставлених завдань.

Ключові слова: духовні цінності, духовність, духовна сфера.

Summary

In the article psychological essence of spiritual values of youth and their parents is described. As a result of the conducted research factors, influencing on development of the conducted research factors, influencing on development of spirituality, are selected, description of structural elements of spiritual sphere is presented, and created new method with which realization of tasks of education of spirituality became possible by.

Key words: spiritual values, spirituality, spiritual sphere.